

ΝΕΟΤΕΡΑ ΓΙΑ ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΘΕΡΜΟΥ: ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ
ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1983-2015. ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ
ΒΙΒΛΙΟΥ ΤΟΥ Ι. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΘΕΡΜΟΥ
ΣΤΗΝ ΑΙΤΩΛΙΑ. ΙΣΤΟΡΙΑ-ΜΝΗΜΕΙΑ -ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ*
(ΑΘΗΝΑΙ 2014)

*Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Αμφιθέατρο Κεντρικής Βιβλιοθήκης
6.5.2015*

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ

*Γεώργιος Καψάλης, Πρύτανης Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
Κατερίνη Λιάμπη, Κοσμήτωρ Φιλοσοφικής Σχολής
Γιάννος Λώλος, Διευθυντής Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης*

ΤΟ ΠΡΩΙΜΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΘΕΡΜΟΥ

Κωνσταντίνα Γραβάνη
τ. Επίκουρη καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας

Ο Θέρμος, «ενθ' ἦν ιερὸν τοῦ Απόλλωνος» κατά τον Πολύβιο, βρίσκεται στην καρδιά της Αιτωλίας, σε «πεδῖον» από όπου ξεκινούσαν οι δρόμοι και τα μονοπάτια προς την ορεινή ενδοχώρα. Διαμέσου λατρευτικών και πολιτικών εξελίξεων που διήρκησαν αιώνες έγινε τόπος συνάντησης, κοινής λατρείας και συναλλαγής των Αιτωλών και από τον 4ο αι. π.Χ., όταν το Κοινό των Αιτωλών άρχισε να οργανώνεται ως Συμπολιτεία, το επίσημο θρησκευτικό κέντρο και η πολιτική έδρα της Αιτωλίας (εικ. 1).

Το υπερτοπικό αυτό κέντρο της Αιτωλίας έρχεται να αναδείξει με τον πλέον επισημονικό και έγκυρο τρόπο το βιβλίο του ομότιμου καθηγητή Ιωάννη Παπαποστόλου *Το ιερό του Θέρμου στην Αιτωλία*, Αθήνα 2014. Το βιβλίο, παρόλο που είχε αρχικό κίνητρο να προσφέρει την ιστορική και αρχαιολογική γνώση περί Θέρμου στο ευρύ κοινό ως αρχαιολογικός οδηγός του χώρου, στην ουσία είναι μια συνοπτική και περιεκτική μονογραφία η οποία ήδη αποτελεί βασικό εγχειρίδιο και για τους ειδικούς. Είναι βασισμένο στα πορίσματα και στα νέα δεδομένα της πολυετούς συστηματικής ανασκαφικής έρευνας του συγγραφέα στον Θέρμο, τα οποία κοινοποίησε ήδη από την αρχή των ερευνών του με πολυάριθμες δημοσιεύσεις. Αποκορύφωμα αυτών το βιβλίο του *Θέρμος. Το Μέγαρο Β και το πρώιμο Ιερό*, Αθήνα 2008, με το οποίο ο ανασκαφέας επανατοποθετεί στον χάρτη τη σημαντική θέση του Θέρμου και ανασυστήνει την εικόνα του ιερού κατά την πρώιμη περίοδο της ιστορίας του έως τον 7ο αι. π.Χ.

Με το νέο του βιβλίο ο καθηγητής Παπαποστόλου δίνει τη εικόνα του ιερού από τις απαρχές έως και τον 1ο αι. π.Χ. Αν και η αρχαιολογική έρευνα δεν έχει παντού στο

χώρο ολοκληρωθεί, η προσφορά του αυτή ήταν αναγκαία και εξαιρετικά καλοδεχούμενη, δεδομένου ότι δεν υπήρχε έως τώρα δημοσίευση που να παρουσιάζει συνολικά τα μνημεία και σφαιρικά και διαχρονικά το ιερό. Και αυτό έγινε εφικτό χάρη στη βαθιά γνώση του για τη μυθιστορία και την ιστορία της Αιτωλίας, τις εποχές, τα μνημεία, την οργάνωση και την εξέλιξη του ιερού, τη λατρευτική και πολιτική δραστηριότητα στον χώρο και τη συνακόλουθη αιτωλική εθνοτική ανέλιξη. Όλα τα παραπάνω ζητήματα αναπτύσσονται στο βιβλίο κατά τρόπο επιστημονικό και συγχρόνως εύληπτο. Συνοδεύονται από πλούσια φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση, αναπαραστάσεις και χάρτες. Είναι επίσης σημαντικό ότι στο βιβλίο δημοσιεύονται για πρώτη φορά και νέες απόψεις του ιδίου καθώς και προτάσεις και παρατηρήσεις των συνεργατών του.

Η μορφή του ιερού, όπως αποτυπώνεται στο βιβλίο του Παπαποστόλου και μας είναι σήμερα γνωστή, άρχισε να αποκαλύπτεται σταδιακά με τις ανασκαφές της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (εικ. 2). Από το 1897 έως το 1908, ο πρώτος ερευνητής Γεώργιος Σωτηριάδης ανέσκαψε τον ναό του Απόλλωνος Θερμίου, το επίμηκες κτήριο κάτω από αυτόν, γνωστό ως Μέγαρο Β, καθώς και μέρος του ελλειψοειδούς κτηρίου που επίσης υπόκειται και είναι γνωστό ως Μέγαρο Α. Ερευνήσε επίσης το ναό του Απόλλωνος Λυσείου, τον αποκαλούμενο ναό της Αρτέμιδος, καθώς και τμήμα της αγοράς. Από το 1912 έως το 1931 ο Κωνσταντίνος Ρωμαιοί συνέχισε την ανασκαφή στην αγορά, αποκάλυψε τον Υστεροελλαδικό οικισμό και επανήλθε στην έρευνα του ναού του Απόλλωνος Θερμίου.

Ο Παπαποστόλου άρχισε τις ανασκαφές του το 1983 από το χώρο της αγοράς. Ανέδειξε τη χωρορρυθμική της οργάνωση μέσα στον ισχυρό περίβολο των τειχών με τις μεγάλες στοές, τα βάθρα των αναθηματικών μνημείων, την κρήνη και το βουλευτήριο. Από το 1992 το ενδιαφέρον του στράφηκε στη συστηματική έρευνα των βαθύτερων στρωμάτων του ναού του Απόλλωνος Θερμίου, δεδομένου ότι η πληροφόρηση που προσέφεραν οι παλαιότερες ανασκαφές και οι επάνω σε αυτές βασισμένες ερμηνείες και θεωρίες άφηναν πολλά ερωτηματικά.

Στον Θέρμο έχουν σωθεί επάλληλα ανασκαφικά στρώματα που αντιπροσωπεύουν οικοδομικές φάσεις του ιερού από το τέλος της Μεσοελλαδικής Εποχής έως το τέλος των ελληνιστικών χρόνων (εικ. 3). Ιδιαίτερη είναι η σημασία της διατήρησης των καταλοίπων τριών κτηρίων σε στρώματα της πρώιμης περιόδου του ιερού: του Μεγάρου Α, του Μεγάρου Β και του ναού του Απόλλωνος Θερμίου. Ο Ρωμαιοί θεώρησε ότι το ένα κτήριο διαδέχθηκε το άλλο, καθώς άλλαζαν οι εποχές και οι λατρείες. Αναγνώρισε σε αυτά ένα σχήμα τυπολογικής εξέλιξης από το αψιδωτό κτίσμα της Μεσοελλαδικής παράδοσης, το Μέγαρο Α, στον περίπτερο ναό του Απόλλωνος των αρχαϊκών χρόνων, με έναν μεταβατικό τύπο ενδιάμεσα, το Μέγαρο Β. Στο τελευταίο απέδωσε περίβολο πλακών που κατά τη γνώμη του στήριζαν κίονες πρώιμου πτερού, γι' αυτό και θεώρησε το Μέγαρο Β ως προδρομικό τύπο του περίπτερου ναού. Έτσι δημιουργήθηκε η γνωστή θεωρία για την προέλευση του δωρικού περίπτερου ναού, η οποία επικράτησε έκτοτε και συμπεριλήφθηκε σε όλα τα εγχειρίδια αρχαιολογίας, αν και με ερωτήματα,

επιφυλάξεις και αντιρρήσεις, δεδομένου ότι δεν ήταν πειστική η ταύτιση, η χρονολόγηση και η ερμηνεία της περιορισμένης στρωματογραφίας των παλαιών ανασκαφών.

Και στην αρχαιολογική αυτή συζήτηση επεμβαίνει ανασκαφικά ο Παπαποστόλου: αντί να επεκτείνει την έρευνα που είχε ήδη αναλάβει στην αγορά, προσθέτοντας επιπλέον εύσημα στην ανασκαφική του δραστηριότητα με την αποκάλυψη και άλλων κτηρίων, αποφασίζει με επιστημονικά κίνητρα και μόνο να συνεχίσει σε βάθος την ανασκαφή του ιερού (εικ. 4). Η έρευνα στα βαθύτερα στρώματα του ναού του Απόλλωνος ήταν ένα πολύ δύσκολο εγχείρημα, πρακτικά και ουσιαστικά. Καθώς ο χώρος ήταν σχεδόν απογυμνωμένος από τις προηγούμενες επεμβάσεις, έκανε στρωματογραφικές τομές σε καίρια σημεία τα οποία επέλεξε μετά από βαθιά μελέτη της παλαιάς έρευνας (εικ. 5). Μαζί με ομάδα συνεργατών, ειδικών στη μελέτη του υλικού, εξέτασε τα συνενρήματα σε κάθε στρώμα και ήλεγξε τη διαδοχή των εποχών (εικ. 6). Τα συμπεράσματα που προέκυψαν από την καταγραφή της ανασκαφικής μαρτυρίας και την ερμηνεία των αρχαιολογικών ευρημάτων κάτω από τον ναό του Απόλλωνος ήταν ανατρεπτικά και άνοιξαν νέους δρόμους στην έρευνα.

Μετά τον επανακαθορισμό των στρωματογραφικών οριζόντων από τον Παπαποστόλου (εικ. 7) η εικόνα που έχουμε σήμερα για το ιερό του Θέρμου, όπως παρουσιάζεται στο υπό συζήτηση βιβλίο, είναι η εξής: Σύμφωνα με τα νέα ανασκαφικά δεδομένα, τα αρχαιότερα για την ώρα κατάλοιπα εγκατοίκησης στον Θέρμο είναι κοιλότητες ημιυπόγειων καλυβών κάτω από το Μέγαρο Α, οι οποίες ανήκουν πιθανότατα στον Μεσοελλαδικό ορίζοντα του ιερού (2000-1600 π.Χ.), αν όχι στον πρωιμότερο. Ας σημειωθεί ότι, παρόλο που και ο Ρωμαίος είχε μιλήσει για ίχνη καλυβών στον χώρο, η αρχική πλάνη του Σωτηριάδη ότι τα ορύγματα ήταν τάφοι, διατηρούσε έως πρόσφατα το ερώτημα, αν το Μέγαρο Α μετατράπηκε σε Ηρώο.

Περί το τέλος της Μεσοελλαδικής εποχής στην ίδια θέση δημιουργείται ένας μόνιμος οικισμός (εικ. 8), οποίος ανθεί κατά την επόμενη περίοδο, την Υστεροελλαδική (1600-1100 π.Χ.). Τα κτήρια του οικισμού κατασκευάστηκαν σε διαδοχικές περιόδους. Από τα παλαιότερα, περισσότερο γνωστό και πιο σημαντικό από όλα, είναι το Μέγαρο Α (εικ. 9), το οποίο ήταν έδρα αρχηγού ή κτήριο συναντήσεων της κοινότητας, ενώ απαντούν και άλλα ιδιόμορφα κτίσματα.

Ο προϊστορικός οικισμός στον οποίο ανήκει το Μέγαρο Α καταστρέφεται λίγο μετά το τέλος της Υστεροελλαδικής εποχής. Στις αρχές της επόμενης περιόδου, της Υπομυκηναϊκής (1100-1050 π.Χ.) κτίζεται στον Θέρμο το Μέγαρο Β, που απαντά κάτω από τα ερείπια του ναού του Απόλλωνος (εικ. 1, 3, 7). Αποτελεί τη διάδοχη αρχηγική έδρα στο χώρο και το κτήριο συναθροίσεων της κοινότητας, προ του οποίου τελούνταν και λατρευτικές πράξεις. Πρόκειται για ένα κτήριο που αποδείχθηκε ότι κτίστηκε ως κανονικό και όχι ως άτυπο ορθογώνιο, όπως υποστήριξε ο Ρωμαίος, και ήταν εξ αρχής μοναδικά μακρύ, ένα από τα αρχαιότερα δείγματα στενόμακρων πολύχωρων κτηρίων στην Ελλάδα (εικ. 10).

Το Μέγαρο Β καταστρέφεται εντός της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, στα τέλη του

9^{ου} με αρχές του 8^{ου} αι. π.Χ. Τότε ο χώρος ανάμεσα στους γκρεμισμένους τοίχους του αφιερώθηκε αποκλειστικά στη λατρεία. Το βόρειο δωμάτιο του Μεγάρου Β διατηρήθηκε ως ιερός οίκος και στο εσωτερικό του υπόλοιπου κτηρίου κατασκευάστηκε πολύ μεγάλη εστία-βωμός για ολόκαυστες θυσίες, όπου η στάχτη παρέμενε επί τόπου (εικ. 11). Από το εκτεταμένο και παχύ αυτό στρώμα του βωμού τέφρας προέρχονται χάλκινα αναθήματα που χρονολογούνται πριν από την οικοδόμηση του ναού του Απόλλωνος (εικ. 12).

Με την πάροδο του χρόνου, η λειτουργία της εστίας είχε ως αποτέλεσμα την άνοδο και εξάπλωση του σωρού της τέφρας και ως εκ τούτου την κάλυψη των ερειπίων του κτηρίου. Γι αυτό, στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ., τοποθετούνται πλάκες σε ελλειψοειδή διάταξη εξωτερικά, προκειμένου να ορίσουν τον ιερό χώρο, ο οποίος πλέον αποκτά σαφέστερα τον χαρακτήρα του τεμένου. Οι λίθοι αυτοί, όπως ήδη ανέφερα, ερμηνεύτηκαν από τους παλαιότερους ερευνητές ως βάσεις ξύλινων κιόνων, δηλαδή το περιστύλιο του κτηρίου. Όμως η στρωματογραφική έρευνα του Παπαποστόλου (εικ. 3, 7) απέδειξε ότι οι πλάκες τοποθετήθηκαν, όταν το Μέγαρο Β είχε πλέον καταστραφεί και καταχωθεί. Όπως προκύπτει λοιπόν, το Μέγαρο Β δεν μετατράπηκε ποτέ σε ναό με περιστύλιο, ούτε το διαδέχθηκε άμεσα ο ναός του Απόλλωνος που κτίστηκε επάνω σε αυτό. Μεσολάβησε η περίοδος της υπαίθριας λατρείας στο βωμό τέφρας και σε άλλα κατασκευάσματα-μαρτύρια λατρείας (εικ. 7α), η οποία σταδιακά απέκτησε σύνθετο και υπερτοπικό χαρακτήρα.

Κατά τον Θουκυδίδη, οι Αιτωλοί είχαν αναπτύξει τη δυνατότητα να δρουν από κοινού σε περίοδο κινδύνου, μαρτυρία που υποδηλώνει τη στοιχειώδη λειτουργία άτυπου Κοινού ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ. Όμως η τέλεση ολόκαυστων θυσιών στο μεγάλο βωμό τέφρας μαρτυρεί, κατά τον ανασκαφέα, ότι ο Θέρμος ήδη από τον 8^ο αι. π.Χ. είχε αρχίσει να διαδραματίζει, στην κεντρική τουλάχιστον Αιτωλία, θρησκευτικό-λατρευτικό ρόλο κοινοτικό, έργο ισότιμων κοινοτήτων, που συνέβαλε στη συνοχή των ομάδων και στην εξέλιξη προς τη δημιουργία της Συμπολιτείας, η θεσμική λειτουργία της οποίας μαρτυρείται για πρώτη φορά επιγραφικά το 367 π.Χ.

Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, την εποχή αυτή στον Θέρμο λατρεύεται ο Απόλλων με την αρχική πολεμική του ιδιότητα που μας είναι γνωστή από τον Όμηρο, δηλαδή ως θεός που στέλνει αλλά και αποτρέπει το κακό. Ειδικότερα ως Θέρμιος Απόλλων έχει αναπόσπαστο στοιχείο το πυρ που καταστρέφει αλλά και ανανεώνει. Και στον Θέρμο πυρ και θερμότης είναι αναπόσπαστα στοιχεία του τόπου, όπως δηλώνει τόσο το όνομά του, όσο και οι ολόκαυστες θυσίες που τελούνται στο ιερό τέμενος. Παράλληλα, οι νεότερες ανασκαφές ανέδειξαν και μια άλλη εξέχουσα πτυχή της λατρείας του Απόλλωνος που έχει σχέση με τη λατρεία των κοινοτήτων και την προσασία των ετήσιων συνόδων, κατά τις οποίες τελούνταν και οι ενηλικιώσεις των νέων.

Αδιάψευστα αρχαιολογικά τεκμήρια των ιεροπραξιών ενηλικίωσης είναι η ανεύρεση στον Θέρμο, όσο πουθενά αλλού, τόσο πολλών σφηκωτήρων κόμης, δηλαδή κοσμημάτων πλοκάμων και βοστρύχων, που αφορούν το έθιμο της αφιέρωσής τους κατά τις τελετές ενηλικίωσης. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι όλη η διαδικασία της ανάπτυξης

της κόμης, η κουρά και η αφιέρωσή της με τον σφηκωτήρα, πέρα από το συμβολισμό της μετάβασης των νέων από την εφηβική ηλικία στην κοινωνία των ενηλίκων, απηχεί και την ανάμνηση των μυθικών κατοίκων της Αιτωλίας, των Κουρήτων, γνωστών από τον Όμηρο. Ο μακρυμάλλης νεαρός κυνηγός στη ζωγραφιστή πλάκα της αρχαϊκής εποχής από τον Θέρμο (εικ. 13) αποτελεί κατά τον ίδιο αρχετυπική μορφή ενηλικιούμενου νέου με αναφορά στους Κουρήτες, που είναι συνώνυμοι των επικών νέων.

Στον Θέρμο βρέθηκαν και άλλες πήλινες πλάκες των αρχαϊκών χρόνων με γραπτές μυθολογικές παραστάσεις, οι οποίες θεωρούνται επίσης από τα πρώτα δείγματα της μεγάλης ζωγραφικής (εικ. 14α,β,γ). Έγιναν γνωστές στη διεθνή βιβλιογραφία ως μετόπες ξύλινου θριγκού δωρικού ναού, γιατί αποδόθηκαν στο θριγκό του πρώιμου αρχαϊκού ναού του Απόλλωνος Θερμίου, ο οποίος, κατά τους παλαιότερους ερευνητές, είχε ξύλινο περιστύλιο. Όμως σύμφωνα με τις νεότερες ανασκαφές του Παπαποστόλου, στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. (625-600 π.Χ.), στη θέση του Μεγάρου Β και επάνω στο βωμό-τέφρας κτίστηκε αρχικά μόνο ένας επιμήκης μονόχωρος οίκος με μεσαία κιονοστοιχία χωρίς περίσταση κίωνων (εικ. 15α). Ο ναός απέκτησε περιστύλιο αργότερα, το οποίο περιέβαλε τον αρχαϊκό μονόχωρο οίκο, που έκτοτε αποτέλεσε τον σηκό του ναού του Απόλλωνος (εικ. 15β). Ως εκ τούτου, σήμερα θεωρείται ότι οι αρχαϊκές μετόπες ήταν τοποθετημένες στον αρχικό ναό, στη σειρά, εν είδει ζωοφόρου, πιθανότατα στο πάνω μέρος των τοίχων του σηκού. Εξίσου μοναδική τυπολογική ιδιαιτερότητα παρουσιάζει και η πρόταση αναπαράστασης της στέγης του ναού από τη συνεργασία του καθηγητή Παπαποστόλου Gerhild Hubner με το πιθανά διακοσμημένο τύμπανο του αετώματος, τις λεοντοκέφαλες υδρορρόδες και τα μέτωπα ακροκεράμων με γυναικεία πρόσωπα δαιδαλικής τέχνης.

Πέρα από την ανασκαφική στρωματογραφία την οποία ο Παπαποστόλου εφάρμοσε εξαντλητικά και μελέτησε διεξοδικά με αποτέλεσμα να καλύψει τα κενά, ο ίδιος στον Θέρμο ασχολήθηκε και με τη λεγόμενη «μυθολογική στρωματογραφία». Από την αναμέτρηση των τοπικών μύθων με τις αρχαιολογικές ενδείξεις και την αναζήτηση των μεταξύ τους σχέσεων για τον προσδιορισμό της χρονολογικής τους ακολουθίας, προέκυψαν επίσης πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Πρώτα εξετάζεται ο μύθος του επώνυμου γενάρχη των Αιτωλών, Αιτωλού, γιού του βασιλιά της Ηλείας, ο οποίος αναφέρεται στη μετανάστευση και εγκατάσταση Ηλείων στην Αιτωλία υπό τον Αιτωλό. Όμως ο μύθος του Αιτωλού, αν και περιέχει το θεωρούμενο ως το αρχαιότερο συμβάν της Αιτωλικής γενεαλογίας, αποδεικνύεται ότι είναι μεταγενέστερος του μύθου του Οξύλου, απογόνου του Αιτωλού, ο οποίος ανέλαβε να οδηγήσει τους Ηρακλείδες στην Πελοπόννησο. Όπως προκύπτει, ο μύθος του Ηλείου Αιτωλού, αν και προγόνου του Οξύλου, διαμορφώθηκε εκ των υστέρων για να εμφανιστεί η εγκατάσταση του Οξύλου στην Ήλιδα ως επιστροφή των Ηλείων στο λίκνο τους και όχι ως αιτωλική κυριαρχία. Η μυθική επιστροφή του απογόνου του Αιτωλού, Οξύλου, από την Αιτωλία στην Ηλεία αντανακλά πράγματι σχέσεις της περιόδου των Σκοτεινών χρόνων (11^{ος}-8^{ος} π.Χ.), στην οποία ανήκει το Μέγαρο Β, ενώ απηχεί

και στοιχεία της εποχής των μετακινήσεων πληθυσμών κατά την πρώτη Εποχή του Σιδήρου, όταν καταστρέφεται το Μέγαρο Α (11^{ος} αι. π.Χ.).

Με τη εποχή του Μεγάρου Β συνδέεται η εισαγωγή και παραγωγή της χειροποίητης αμαυρόχρωμης κεραμικής (εικ. 16), η οποία απαντά στη Μακεδονία, Ήπειρο, Αιτωλοακαρνανία και ευρύτερα στο βορειοδυτικό χώρο, όπου ανιχνεύονται κοινά χαρακτηριστικά της γνωρίσματα. Η επίδραση του βορειοδυτικού αυτού ρυθμού κεραμικής είναι φανερή και στα γεωμετρικά αγγεία Δυτικής Ελλάδος, κέντρα προσπορισμού των οποίων θεωρούνται και οι αποικίες που ίδρυσαν οι Ηλείοι στην Ήπειρο κατά τον 8^ο αι. π.Χ. Αν και οι αποικίες περιήλθαν στους Ηπειρώτες τον 4^ο αι. π.Χ., εντούτοις, η παράδοση των Ηλείων αποίκων για την προέλευσή τους από τον αιτωλικής καταγωγής μυθικό Όξυλο δεν λησμονήθηκε, όπως μαρτυρεί ανάθημα στον Ηρακλέα Σωτήρα από τις ανασκαφές του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στην Κασσώπη, το οποίο χρονολογείται αμέσως μετά το 130 π.Χ. Στο επίγραμμα, τρεις αξιωματούχοι από την πρώην ηλειακή αποικία Βουχέτιο αναγράφουν με αυταρέσκεια ότι είναι απόγονοι του Οξύλου, του «παλαίχθονος», γεγονός που αποδεικνύει τους ισχυρούς δεσμούς μεταξύ των κατοίκων των ανωτέρω περιοχών και ερμηνεύει τις πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις που αποκαλύπτει η μελέτη των ευρημάτων. Μεταξύ αυτών και τα αγγεία της Ολυμπίας την εποχή του Μεγάρου Β του Θέρμου, τα οποία είναι όμοια με τα αιτωλικά και τα άλλα της βορειοδυτικής Ελλάδος. Στον ίδιο στρωματογραφικό ορίζοντα εντάσσεται και η έναρξη της λατρείας του Διός στην Ολυμπία με τη δημιουργία ομοίως βωμού τέφρας. Όπως επισημαίνει ο Παπαποστόλου, «θα μπορούσαμε να δεχθούμε ότι τα αρχαιότερα κατάλοιπα της λατρείας στην Ολυμπία και το Μέγαρο Β της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στο Θέρμο είναι τα αρχαιολογικά μαρτύρια του μύθου του Οξύλου».

Από τα ανωτέρω είναι προφανές πόσο πολύτιμα τεκμήρια προσφέρουν τα στρωματογραφικά δεδομένα των ανασκαφών του Παπαποστόλου στον Θέρμο, όχι μόνο για το ίδιο το ιερό αλλά και για ολόκληρο το βορειοδυτικό ελλαδικό χώρο και ευρύτερα για την επιστήμη της Αρχαιολογίας. Ειδικότερα αναφέρω την ανεύρεση χάλκινου ειδωλίου ιππέα βορειοδυτικού εργαστηρίου (εικ. 17), με παράλληλα και στη Δωδώνη, το οποίο χρονολογείται περί το 700 π.Χ. και επιτρέπει στον συγγραφέα να υποθέσει ότι οι ιππικοί αγώνες είχαν αρχίσει στον Θέρμο (και σε άλλα ιερά) παλαιότερα από την επίσημη εισαγωγή του αθλήματος στην Ολυμπία το 648 π.Χ. Επισημαίνω επίσης πόσο σημαντική είναι για τη μελέτη της χειροποίητης κεραμικής της βορειοδυτικής Ελλάδος, το πλήθος της οποίας είναι στρωματογραφικά αδέσποτο, η καταγραφή των οστράκων της στον Θέρμο κατά αρχαία στρώματα, ώστε να είναι δυνατή η ένταξή τους σε ασφαλώς χρονολογημένα σύνολα.

Αναμένοντας τη δημοσίευση της κεραμικής του Θέρμου από τους Diana και Kenneth Warlde, όπως και των υπόλοιπων ευρημάτων από τους άλλους συνεργάτες του, θα ήθελα, κλείνοντας, να τονίσω ότι είμαστε ευγνώμονες στον καθηγητή Παπαποστόλου που επέλεξε να περιορίσει προσωρινά την εντατική συνέχιση της αποκάλυψης γνωστών και άγνωστων τυχόν μνημείων του Θέρμου προκειμένου να

ασχοληθεί εγκαίρως με τη δημοσίευση των ανασκαμμένων. Και οι αρχαιολόγοι-ανασκαφείς γνωρίζουμε πολύ καλά πόσο δύσκολο είναι αυτό. Γιατί όσο ευχάριστη είναι η ανασκαφή με την αποκάλυψη νέων μνημείων και ευρημάτων, τόσο βασανιστική είναι η συγγραφή με την επίλυση των προβλημάτων και τη σύνθεση των δεδομένων. Όμως ο Παπαποστόλου αισθανόμενος το επιστημονικό χρέος του επέλεξε αντί για τη λάμψη του ανασκαφέα την απομόνωση της βιβλιοθήκης, όπου αφοσιώθηκε στη μελέτη του ανασκαφικού υλικού του χαρίζοντάς μας δύο σπουδαία βιβλία για το πρώιμο ιερό: *Θέρμος. Το Μέγαρο Β και το πρώιμο Ιερό*, το 2008, που ήδη ανέφερα, και το *Early Thermos*, το 2012. Ευχόμαστε να παραμείνει ακμαίος ώστε να συνεχίσει την ανασκαφική έρευνα στον Θέρμο και να ολοκληρώσει την τελική δημοσίευση του ιερού των ιστορικών χρόνων. Προς το παρόν, είμαστε ευτυχείς που έχουμε από το 2014 στα χέρια μας την ανασκαφικά τεκμηριωμένη και γι αυτό εξαιρετικά σημαντική και πολύτιμη επισκόπηση των μνημείων και των ζητημάτων του Θέρμου στο νέο του βιβλίο, *Το Ιερό του Θέρμου στην Αιτωλία*, την παρουσίαση του οποίου θα ολοκληρώσει στη συνέχεια ο Νίκος Κατσικούδης.

ΑΠΟ ΤΟ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟ ΙΕΡΟ ΣΤΟ ΠΑΝΑΙΤΩΛΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ

Νικόλαος Κατσικούδης

Αναπληρωτής καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής και Ρωμαϊκής Τέχνης

Η μνημειακή εξέλιξη των λατρευτικών κτηρίων και των οικοδομημάτων της αγοράς από την κλασική περίοδο έως την ύστερη Ελληνιστική εποχή προβάλλει την αμφίδρομη σχέση λατρείας και πολιτικής, σχέση που ανέδειξε τον χαρακτήρα και την ακτινοβολία του ιερού με την προαγωγή του σε παναιτωλικό κέντρο. Η στρωματογραφική αλληλουχία στον Θέρμο από τη Μέση Εποχή του Χαλκού έως τον ύστερο 7^ο αι. π.Χ. αποκάλυψε τη συνέχεια εγκατάστασης και εξέλιξης που αρθρώνεται σε τρεις μεγάλες τομές: του τέλους της Εποχής του Χαλκού - αρχής της Εποχής του Σιδήρου με την κατασκευή του Μεγάρου Β, των αρχών του 8^{ου} αι. με την ίδρυση «βωμού τέφρας» ολόκαυστων θυσιών και του τέλους του 7^{ου} αι. π.Χ., όταν αρχίζει η οικοδόμηση μνημειωδών λατρευτικών κτηρίων και αναδεικνύεται ο Θέρμος ως κοινοτικό ιερό υπερτοπικής λειτουργίας στην κεντρική Αιτωλία. Στη θέση του παλαιού Μεγάρου Β και του βωμού τέφρας κατασκευάστηκε στο τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ. ο ναός του Απόλλωνος Θερμίου (εικ. 18). Πρόκειται για έναν επιμήκη σηκό με κεντρική κιονοστοιχία, ανοικτό εμπρός και ίσως με οπισθόδομο, ωστόσο χωρίς περίσταση κιόνων, όπως είχε ερμηνεύσει η παλαιά ανασκαφική έρευνα. Τα ερείπια του ναού του Απόλλωνος ανήκουν στην τελική αρχιτεκτονική μορφή ενός περίπτερου ναού με δεκαπέντε κίονες στις μακριές και πέντε στις στενές πλευρές και χρονολογείται στο τέλος του 3^{ου} - αρχές 2^{ου} αι. π.Χ. Πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη προέρχονται από την κεράμωση επισκευής του σηκού κατά το πρώτο μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. Η εισαγωγή της

λατρείας του *πολυώνυμου* θεοῦ έγινε σε κρίσιμη συγκυρία για τον τόπο, μετά από την καταστροφή της αρχηγικής εγκατάστασης του Μεγάρου Β. Ο Απόλλων είναι δεινός πολεμικός θεός, δίσημος και άστατος, με αντιθετικές όψεις: στέλνει τον όλεθρο και εκδικείται, ταράζει τους ανθρώπους (*λασσός*), αλλά είναι ο ίδιος που μπορεί να αποτρέψει το κακό (*άλεξίκακος*), να θεραπεύσει και να σώσει. Ο Απόλλων είναι ο προστάτης της χώρας και των *περικπόνων ανθρώπων*, της αγροτικής και ποιμενικής ζωής, του κυνηγιού, θεός του εξιλασμού και της λύτρωσης που συνδέεται στον Θέρμο με το πυρ και την θερμότητα, ιδιότητες του θεού οι οποίες ανιχνεύονται στη λατρεία του Απόλλωνος Λυσείου. Σε υψηλότερο άνηρο στα ανατολικά είχε κτιστεί ο πρόστυλος ναός του Απόλλωνος Λυσείου (εικ. 19) από τον οποίο σώζεται μόνο το νότιο τμήμα του σηκού με δύο εισόδους σε βαθύ πρόναο και με πρόσταση κιόνων. Οι τοίχοι του κτηρίου ήταν κτισμένοι με μεγάλες πώρινες λιθοπλίνθους. Πήλινες μετόπες και αρχιτεκτονικά μέλη έχουν αποδοθεί στον ναό και χρονολογούνται από τον 6^ο έως τον 4^ο αι. π.Χ. Από τον χώρο του Λυσείου προέρχονται ευάριθμες πλάκες με παραστάσεις ζώων, πραγματικών ή μυθικών. Ο Παπαποστόλου σε μία ιδιαίτερα σημαντική μελέτη του για την πρόιμη μνημειακή ζωγραφική τεκμηρίωσε με υποδειγματικό τρόπο τη σχέση των γραπτών πήλινων πινάκων του Θέρμου με τους ξύλινους ζωγραφικούς πίνακες της αρχαϊκής εποχής. Τα έργα αυτά είναι χαρακτηριστικά δείγματα της μονοχρωματικής ζωγραφικής (*colores singuli*) που αναφέρει ο Πλίνιος (NH 35, 15), χωρίς να είναι βέβαιο ότι ο ιστορικός γνώριζε τις αρχαϊκές μορφές της ελληνικής τέχνης. Τα χρωματολογικά στοιχεία στη μονοχρώματη τεχνική παράγονταν με την ανάμειξη περισσότερων στοιχείων, αλλά χρησιμοποιούνταν χωρίς τονικές διαβαθμίσεις, χωρίς αραιώση και πύκνωση της χρωματικής ύλης, ενώ οι μορφές αποκτούσαν μεγαλύτερη γαιώδη χρωματική ποικιλία. Η χρονολόγηση του κτηρίου του Απόλλωνος Λυσείου δεν προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα, όμως τεχνικά χαρακτηριστικά και αρχιτεκτονικές μορφές οδηγούν στην ελληνιστική εποχή. Ο Παπαποστόλου διατυπώνει και την ελκυστική υπόθεση περί του *σύνναου* Διόνυσου, που φέρει επίσης την επίκληση *Λυαίος* και *Λύσιος*, ερμηνεύοντας και τις δύο θύρες εισόδου ίσως σε δίδυμο σηκό.

Την ίδια εποχή κτίστηκε στον ίδιο χώρο βορειοδυτικά ναός αφιερωμένος πιθανώς στην Αρτέμιδα, γεγονός που υποδηλώνει την εξυπηρέτηση λατρευτικών αναγκών περισσότερων κοινοτήτων. Το σωζόμενο κτίσμα ίσως ανήκει στην Ελληνιστική εποχή (εικ. 20) και η απόδοση στην Αρτέμιδα είναι υποθετική, επειδή στον Θέρμο δεν υπάρχει καμιά αρχαία μαρτυρία για λατρεία της θεάς. Ωστόσο αποτελεί ελκυστική υπόθεση ότι η *όμοτροφος Απόλλωνι* ήταν παρούσα στο ιερό ως προστάτις των νεανίδων κατά τις τελετές μετάβασης στον έγγαμο βίο. Σημειώνουμε στο σημείο αυτό την ύπαρξη ιερού της *Αρτέμιδος Άγεμόνας* στη σημερινή κοινότητα της Αγίας Σοφίας, κοντά στον Θέρμο. Σε νομισματικές εκδόσεις του κοινού των Αιτωλών αποτυπώνεται η κεφαλή της Αρτέμιδος στον τύπο της κυνηγέτιδος. Ο Παπαποστόλου αμφισβητεί την άποψη ότι ο Απόλλων καταφθάνει στον Θέρμο μετά από την Αρτέμιδα ως γιος ή πάρεδρος της μεγάλης γυναικείας θεότητας και ως συνέχεια του δυαδικού σχήματος της κρητομυκηναϊκής παράδοσης.

Μία τέταρτη τομή παρατηρείται από τα τέλη του 4^{ου} και τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., όταν ο χώρος του παναιτωλικού πλέον ιερού συνδέεται αρχιτεκτονικά σε ενιαίο σύνολο με την πολιτική αγορά, όπου οργανώνεται ο χώρος με την ανοικοδόμηση των στοών και του βουλευτηρίου, καθώς και με τις εξέδρες (εικ. 2.21). Το νεοσύστατο κοινό των Αιτωλών αποκτά τώρα μνημειώδες θρησκευτικό και πολιτικό κέντρο. Η σημερινή πρόσβαση στον αρχαιολογικό χώρο γίνεται από την πλαγιά με βαθμιδωτό μονοπάτι που κατηφορίζει διαμέσου των αρχαίων ανδρών. Στην αρχαιότητα όμως οι επισκέπτες που έρχονταν από βορρά, κατέληγαν στη βόρεια πύλη του τείχους πίσω από τον ναό του Απόλλωνος και όσοι έρχονταν από τα ανατολικά μέρη της Τριχωνίδος ή από τη Ναύπακτο και τις κοιλάδες του Ευήνου, εισέρχονταν στην αγορά από τη νοτιοδυτική πύλη του περιβόλου.

Το τείχος, το οποίο περιβάλλει το ιερό και την αγορά, αποτελεί το νεότερο μνημειακό έργο που σώζεται στον χώρο και τον περικλείει από βορρά, τη δυτική και τη νότια πλευρά, ενώ η ανατολική ήταν προστατευμένη από το ύψωμα του Μεγαλάκου. Κτισμένο κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα διέθετε ορθογώνιους πύργους και δύο κυκλικούς στη νοτιοδυτική πύλη. Η μορφολογία του τείχους και οι ιστορικές συγκυρίες υποδεικνύουν την κατασκευή του μετά από τη γαλατική επιδρομή το 279 π.Χ. ή το πιθανότερο μετά από τις καταστροφικές επιθέσεις του Φιλίππου Ε' (218 και 207 π.Χ.). Η ανασκαφική έρευνα είναι αναγκαία για την ακριβή χρονολόγησή του. Ο περιβόλος προστάτευε δύο μεγάλους τομείς: τον στενόμακρο της πολιτικής αγοράς και του παλαιότερου ιερού σε ενιαία χωρορρυθμική σύνθεση και τον ευρύ προς δυσμάς χώρο, τον οποίο πλαισιώνει από νότια μεγάλο στωικό οικοδόμημα, το μόνο που σώζεται στη μεγάλη αυτή έκταση αλλά δεν έχει ερευνηθεί.

Καθοριστική σημασία για τη διαμόρφωση της αγοράς είχε κυρίως η θέση του μεγάλου ναού του Απόλλωνος στο βορειοανατολικό άκρο του περιβόλου με όψη προς Ν. Η αγορά διέθετε «βουλευτήριο» και το επίμηκες διάστημα μεταξύ του ιερού και του βουλευτηρίου σχημάτιζε την πλατεία οδό πλαισιωμένη από δύο σχεδόν ισομήκεις στοές με διπλή σειρά δωρικών κιόνων, που ήταν παράλληλες αλλά όχι ακριβώς αντιμέτωπες. Η ανατολική και η δυτική στοά (εικ. 22) είναι από τις μεγαλύτερες στη Δυτική Ελλάδα και το σχήμα τους απαντάται στην Κασσώπη, στο Μολύκρειον και τη Νέα Πλευρώνα. Οι στοές κτίστηκαν στις αρχές του 3^{ου} αι. και καταστράφηκαν το 218 ή 207 π.Χ., αλλά η ανατολική ανακατασκευάστηκε και καταστράφηκε εκ νέου το 167 π.Χ. Η πρόσοψη της ανατολικής στοάς ήταν το σκηνογραφικό βάθος των πολυάριθμων βάθρων και εξεδρών, ημικυκλικών ή πειόσχημων, που έφεραν ανδριάντες ή στήλες με ψηφίσματα απονομής προνομίων σε ιδιώτες και χρονολογούνται στον 3^ο αιώνα, μετά το 270 π.Χ. (εικ. 23α-δ). Βάθρα ιδρύθηκαν και στον κενό χώρο προς Β της ανατολικής στοάς συνεχίζοντας την πλαισίωση της στενόμακρης πλατείας. Με εξαίρεση τη δημοσίευση των εξεδρών, εκκρεμεί η μελέτη των βάθρων που έφεραν ανδριάντες και αγάλματα σε όρθια στάση, κυρίως χάλκινα γλυπτά αλλά και μαρμάρινα, καθώς και εικόνες έφιππων ηγεμόνων (*εικόνα χαλκήν έφ' ίππον*), ιππάρχων και

στρατηγών. Το απόγειο της Αιτωλικής Συμπολιτείας στην ελληνιστική εποχή δικαιολογεί όχι μόνο την ύπαρξη έργων τέχνης στην επικράτειά της (εικ. 24), αλλά και την προέλευσή τους ακόμη και από τα πιο σημαντικά εργαστήρια. Τα κτήρια και ο περιβάλλων χώρος μετατρέπονταν σε «εκθεσιακό» χώρο και οι επισκέπτες θαύμαζαν τις επιδόσεις σπουδαίων καλλιτεχνών. Λειτουργούσε δηλαδή μια υπαίθρια γλυπτοθήκη, όπου ξεδιπλώνόταν παράλληλα η πολιτική ιστορία του Κοινού των Αιτωλών. Ενδεικτικά αναφέρω τον ανδριάντα του ιππάρχου Παιδίου, έργο του Λυσίππου, καλλιτέχνης που γι' άλλους είναι ο διάσημος Σικυώνιος χαλκοπλάστης του 4ου αι. π.Χ. και για άλλους νεότερος συγγενής του, ο οποίος δημιούργησε στη διάρκεια του 3ου αι. π.Χ. Τα αγάλματα έστεκαν επάνω στα βάθρα τους σε μία εντυπωσιακή πυκνότητα, ένας εικονικός πληθυσμός κοντά στους πραγματικούς επισκέπτες του ιερού και συμπύκνωναν τη μνημονική δραστηριότητα της πολιτικής κοινότητας. Σημειώνω στο σημείο αυτό μία ιδιαίτερη κατηγορία βάθρων: πρόκειται για δύο υψηλά τριγωνικά βάθρα που είχαν στηθεί στον χώρο προ του «βουλευτηρίου» (εικ. 25α,β). Τα μέλη τους έχουν καταπέσει και εναπόκεινται κατά χώρα. Ορισμένα διακοσμούνται με ανάγλυφες στρογγυλές ασπίδες. Τα τριγωνικά βάθρα ανακαλούν τη βάση της Νίκης του Παιωνίου στην Ολυμπία και ανάλογο βάθρο στους Δελφούς.

Κορύφωση αυτής της πρακτικής αποτέλεσε η ανάθεση του αγάλματος της προσωποποιημένης Αιτωλίας. Ο Παπαποστόλου υπέδειξε την ανίδρυση του βάθρου της Αιτωλίας εμπρός από δύο τοξοειδείς εξέδρες προ της ανατολικής στοάς (εικ. 26α). Το άγαλμα της προσωποποίησης της Αιτωλίας δεν ήταν στημένο σε ημικυκλική εξέδρα, όπως προτάθηκε στην έρευνα, αλλά επάνω σε μακεδονικές και γαλατικές ασπίδες (εικ. 26β) και η μορφή του αναθήματος έχει απεικονιστεί σε νομισματικές εκδόσεις των Αιτωλών. Στο πρώτο συνέδριο για το Αρχαιολογικό έργο στη Δυτική Ελλάδα και τα Ιόνια Νησιά ο Γ. Σταμάτης παρουσίασε συγκριτική μελέτη αυτού του αγάλματος της Αιτωλίας με το αντίστοιχο των Δελφών.

Ο Παπαποστόλου τεκμηρίωσε με υποδειγματικό τρόπο την άποψη ότι το επίμηκες σχήμα της αγοράς με τις στωικές πλαισιώσεις έχει μία μοναδική κανονικότητα και ακρίβεια στη σχεδιάσή του, που το καθιστά αντιπροσωπευτικό και πρωτοποριακό επίτευγμα αρχιτεκτονικής διαμόρφωσης κατά την Ελληνιστική εποχή. Η κανονικότητα και η γεωμετρική υφή της σύνθεσης δείχνουν συστηματικό και προγραμματικό σχεδιασμό με ενιαία σύλληψη και πιστοποιούν τη νεωτεριστική αρχιτεκτονική οργάνωση έναντι του παραδοσιακού τετραγωνισμού που παρατηρείται στην Ολυμπία ή στην Αγορά των Αθηνών. Η πλαισίωση του στενόμακρου χώρου με παράλληλες και επίπεδες αρχιτεκτονικές προσόψεις κιονοστοιχιών, χωρίς επάλληλες διατάξεις, διασφάλιζε προοπτικές διόψεις των κτηρίων, που αναδείκνυαν την πλαστική υπόσταση των οικοδομημάτων και εξουδετέρωναν τη μονοτονία της αξονικής γραμμικής διάταξης. Κατά τον Παπαποστόλου η στωική πλαισίωση της στενόμακρης πλατείας προαναγγέλλει τις οδούς τις οποίες πλευρίζουν στοές που ανήκουν σε παρόδια κτήρια ή στην ίδια οδό, από τον 1^ο αι. π.Χ. στην Ιταλία και αργότερα στην Ανατολή. Ως ανάλογο παράδειγμα από την περιοχή αναφέ-

ρεται η Αιτωλική Καλυδών, όπου η στοά του τέλους του 3^{ου} αι. π.Χ. ή των αρχών του 2^{ου} πλευρίζει οδό που οδηγεί στο πρόπυλο του ιερού και έχει απέναντι αντίστοιχη στοά. Χαρακτηριστικό επίσης παράδειγμα αποτελούν οι αντωπές στοές στο νότιο τμήμα του Ιερού της Δωδώνης, όπου διαμορφωνόταν μια πλατεία οδός με στωική πλαίσωση. Ο ιδιαίτερος αυτός χωρορρυθμικός χαρακτήρας της πλατείας οδού την καθιστούσε κατάλληλη για πομπικές τελετουργίες και άλλες πράξεις μεταξύ του ναού στο βόρειο και του «βουλευτηρίου» στο νότιο άκρο. Η οπτική σύνδεση ναού και «βουλευτηρίου» υπαινισσόταν και τη βούληση να συνδυαστεί το παλαιό ιερό με τη διοικητική έδρα του κοινού των Αιτωλών. Στο σύνολο αυτό που επιτυγχάνει τη χωρορρυθμική ενότητα του παλαιού ιερού με τη νέα αγορά ταιριάζει, σύμφωνα με τον Παπαποστόλου, ο όρος *ιερά αγορά*, προσδιορισμός ο οποίος μαρτυρείται σε επιγραφές της Δημητριάδος. Ο Θέρμος μπορεί να θεωρηθεί δείγμα αντιπροσωπευτικό αλλαγής της χωρορρυθμικής αντίληψης που θα καθορίσει τη διαμόρφωση των αγορών και των στωικών συγκροτημάτων της εποχής της Δημοκρατίας στην Ιταλία και των αυτοκρατορικών Fora της Ρώμης. Η επιμήκης πλατεία της αγοράς ίσως χρησίμευε και ως στάδιο για τους αγώνες δρόμου και όχι μόνο. Στη βορειοδυτική άκρη της πλατείας της αγοράς υπάρχει κρήνη άντλησης που την αποτελεί ορθογώνια δεξαμενή χωρίς στέγαση και κτίσθηκε προς τα τέλη του 4^{ου} - αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. Δεύτερη πεντάκρουνος κρήνη αποκαλύφθηκε έξω από το νότιο τείχος. Η ένταση στις σχέσεις με τη Μακεδονία οδήγησαν μεταξύ άλλων πολεμικών συγκρούσεων στις δηώσεις στο Δίον και στη Δωδώνη το 219 π.Χ. και στην αντιμετώπιση των Μακεδόνων μαζί με τους Ηπειρώτες, οι οποίοι εισέβαλαν το επόμενο έτος στον Θέρμο και προκάλεσαν την καταστροφή της αγοράς. Η *καταφθορά* του Θέρμου ήταν το μεγαλύτερο πλήγμα που δέχθηκε το κοινό των Αιτωλών. Η καταστροφή του ιερού ολοκληρώθηκε με την εκ νέου εισβολή του Φιλίππου το 207 π.Χ. Η πολιτική παρακμή και η οικονομική εξάντληση μαστίζουν έκτοτε την Αιτωλία έως τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. Η αγορά του Θέρμου καταστράφηκε και πάλι το 167 π.Χ. εξαιτίας των εσωτερικών συγκρούσεων και από τα στρατεύματα του Αιμιλίου Παύλου.

Το ανασκαφικό και ερευνητικό έργο του Παπαποστόλου ανέδειξε την αμφίδρομη σχέση του ιερού του Θέρμου και της εθνότητας των Αιτωλών. Την εποχή της Συμπολιτείας ο Θέρμος ήταν πλέον για το έθνος ό,τι η ακρόπολη για τις πόλεις-κράτη. Γι' αυτό και η παρατήρηση του Πολυβίου ότι ήταν τέτοιος ο τόπος του Θέρμου, ώστε «*τῆς συμπίσεως Αιτωλίας οἶον ακροπόλεως εχειν τάτιν*», αναφέρεται βέβαια στη φυσική οχυρότητα αλλά ηχεί και συμβολικά: υποδηλώνει ότι η σημασία του ιερού για το κοινό ήταν ανάλογη εκείνης που είχαν οι ακροπόλεις με τους ναούς τους για τις πόλεις - κράτη της Ελλάδος.

Ο Παπαποστόλου κατόρθωσε να ανατρέψει εδραιωμένες αντιλήψεις, ιδιαίτερα της περιόδου που συνήθως αποκαλείται «Σκοτεινοί Αιώνες», και να επιχειρηματολογήσει πειστικά σχετικά με τον περίπτερο ναό του Απόλλωνος, τη μορφή του αρχαϊκού κτηρίου, για τη λατρεία και τον εθνοτισμό των Αιτωλών, τη χωρορρυθμική οργάνωση της πλατείας αγοράς. Τα θεμέλια για τη συστηματική διερεύνηση της αγοράς έχουν πλέον τεθεί, η αποκάλυψη της ανατολικής στοάς με ικανές τομές εντός και εκτός αυτής έχει

ολοκληρωθεί και απομένει η νότια στοά και η ανασύσταση των υπολοίπων βάθρων και των εξεδρών. Η ερευνητική διαδρομή του καθηγητή Παπαποστόλου διδάσκει ότι η ποιότητα της επιστημονικής εργασίας δεν κρίνεται τόσο από το κατά πόσο αυτή συνάδει με τις τρέχουσες ακαδημαϊκές τάσεις όσο από το επίπεδο της μεθοδολογίας και της επιχειρηματολογίας της. Συνέδεσε παλαιά και νέα αρχαιολογικά ευρήματα με τη μυθιστορική παράδοση και τα ιστορικά τεκμήρια σε υποδειγματικές μελέτες που αναδεικνύουν τον αρχαιογνωστικό προορισμό της Αρχαιολογίας.

ΕΠΙΦΩΝΗΣΗ

Ιωάννης Παπαποστόλου

Ομότιμος Καθηγητής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Βρίσκομαι και πάλι με μεγάλη ευχαρίστηση στο Πανεπιστήμιο των Ιωαννίνων! Αν και ο χώρος δεν είναι η μικρή αίθουσα όπου έκανα το μάθημα, αλλά νέο επιβλητικό αμφιθέατρο, αισθάνομαι ότι ενώπιόν μου είναι τα έδρανα των σπουδαστών. Κύριε Πρύτανη σας ευχαριστώ.

Ευχαριστώ για την τιμή και τη χαρά που μου έδωσε η κοσμήτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής, αγαπητή συνάδελφος Κατερίνη Λιάμπη, οργανώνοντας τη συνάντηση αυτή περί της ανασκαφής του Θέρμου με την ευκαιρία της έκδοσης του τελευταίου μου βιβλίου. Ευχαριστώ επίσης τον διευθυντή του Τομέα Αρχαιολογίας Γιάννο Λώλο για τη συμμετοχή του και τον τιμητικό λόγο.

Παρακολουθήσαμε τις ομιλίες εξαίρετων συναδέλφων, της Ντίνας Γραβάνη και του Νίκου Κατσικούδη. Η πληρότητα και η ευστοχία του λόγου τους με απαλλάσσουν από τυχόν ανάγκη να αναφερθώ ο ίδιος αναλυτικά στα αποτελέσματα και τα συμπεράσματα της νέας ανασκαφής του Θέρμου.

Ο Θέρμος, από τα μεγάλα αρχαιολογικά σύνολα της Δυτικής Ελλάδας, ανασκάπτεται με ενδιάμεσες διακοπές εκατό δέκα οκτώ χρόνια, από το 1897 (εικ. 1). Η μελέτη των μεγάλων ιστορικών τόπων δεν λήγει ποτέ οριστικώς, ακόμη και αν έχουν αποκαλυφθεί όλα τα μνημεία. Ο λόγος είναι κυρίως ότι ανανεώνονται διαρκώς τόσο οι ιστορικές θεωρήσεις όσο και οι μέθοδοι ερμηνείας, ενώ προστίθενται γενικώς νέες γνώσεις ύστερα από τις πρώτες ανασκαφές. Και όπως σημείωσα στον Πρόλογο του βιβλίου στο οποίο γίνεται σήμερα αναφορά, «κάθε γενεά αρχαιολόγων καλείται να προσεγγίσει τα γνωστά μνημεία με τη δική της γνώση και μέθοδο». Ας τονισθεί όμως ότι καμία έρευνα του παρελθόντος δεν σβήνει. Το έργο μένει και η προσφορά των παλαιότερων ερευνητών μας συνοδεύει. Στους πρώτους ανασκαφείς, τους καθηγητές Γεώργιο Σωτηριάδη (1897-1908) και Κωνσταντίνο Ρωμάιο (1911-1932) αξίζει τιμή και σεβασμός.

Επειδή η ανασκαφή συνήθως αφαιρεί αρχαίες επιχώσεις και «σφραγισμένες» στρώσεις καταλοίπων προς όφελος της αποκάλυψης και της περισυλλογής ευρημάτων, χρειάζεται ιδιαίτερη φροντίδα εκ μέρους των ανασκαφέων: πρέπει να γίνεται

συστηματική έκθεση και λεπτομερής τεκμηρίωση με σχέδια και φωτογραφίες των ανασκαφικών στοιχείων και να διασώζονται, όσο είναι δυνατό, μέσα στη γη οι «μάρτυρες» τους. Και αυτό έγινε στον Θέρμο.

Η νέα έρευνα άρχισε το 1983 και ήταν πράγματι κατά μεγάλο μέρος συνέχιση της παλαιάς ανασκαφής. Η εξέταση των στοιχείων κυρίως ως προς τις χρονολογήσεις έγινε με εξαντλητική στρωματογραφική ανίχνευση στα βαθύτερα επίπεδα του οικισμού της Εποχής του Χαλκού, του ιερού της Εποχής του Σιδήρου και των Αρχαϊκών χρόνων. Ορισμένα συμπεράσματα των παλαιών ανασκαφών άλλαξαν και δημιουργήθηκε μέχρι μεγάλου βαθμού νέα εικόνα της μνημειακής και μέσω αυτής της πολιτικοκοινωνικής εξέλιξης από την Εποχή του Χαλκού έως τα χρόνια της ίδρυσης και της λειτουργίας της Αιτωλικής Συμπολιτείας που είχε ως θρησκευτικό και πολιτικό κέντρο της τον Θέρμο.

Θα περιοριστώ να συνοψίσω την εξέλιξη αυτή θυμίζοντας τις μεγάλες ιστορικές τομές. Πρώτον αυτή του τέλους της Εποχής του Χαλκού με την καταστροφή του οικισμού και του αρχηγικού του κτιρίου, του Μεγάρου Α (εικ. 8, 9), και την ίδρυση κατά την αρχή της Εποχής του Σιδήρου αρχηγικής εγκατάστασης με την οικοδόμηση νέου μεγάλου κτιρίου, του Μεγάρου Β και βοηθητικών *θαλάμων*, ως έδρας αρχηγού της ευρύτερης περιοχής (εικ. 10). Η νέα ανασκαφή έδειξε ότι το κτίριο αυτό δεν απέκτησε ποτέ περιστύλιο ούτε μετατράπηκε σε ναό όπως ήθελε η παλαιά ανασκαφή. Η δεύτερη τομή έγινε στις αρχές του 8ου αι. π.Χ., όταν η εγκατάσταση καταστρέφεται και ιδρύεται μεγάλος βωμός τέφρας που λειτουργεί ανάμεσα στους τοίχους του ερειπωμένου Μεγάρου Β (εικ. 11). Όλα δείχνουν ότι ο βωμός τέφρας με τα κατάλοιπα ολόκαυστων θυσιών κατά χώραν, σχετίζεται με τη νέα λατρεία του Απόλλωνος. Ο τρίτος μεγάλος σταθμός χρονολογείται προς το τέλος του 7ου αι. π.Χ.: τότε αρχίζει η οικοδόμηση μνημειωδών λατρευτικών κτιρίων και συγκεκριμένα του πρώτου ναού του Απόλλωνος, απλού σηκού με εσωτερική κιονοστοιχία (εικ. 15α), ίσως και άλλων δύο ναών. Η αλλαγή συμβαδίζει με την ανάδειξη του Θέρμου ως κοινοτικού ιερού υπερτοπικής ακτινοβολίας. Τέταρτο μεγάλο γεγονός, σύγχρονο της σύστασης της Κοινού, είναι η ίδρυση, σε συνάφεια με το ιερό, της πολιτικής και συνάμα *ίερας αγοράς* των Αιτωλών, βάσει νέου και πρωτοποριακού σχεδιασμού από τα τέλη του 4ου και τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. (εικ. 1, 2, 21, 27). Ύστερα από την καταστροφή εξαιτίας της μακεδονικής εισβολής, προς τα τέλη του 3ου αι. π.Χ., τα κτίρια επισκευάζονται και ο ναός του Απόλλωνος αποκτά περιστύλιο (εικ. 7, 15β). Την ιστορική διαδρομή του Θέρμου συντελεί η τελική καταστροφή και η ερήμωση του τόπου κατά τον 2ο αι. π.Χ.: ήταν οι συνέπειες της ήττας των Μακεδόνων, των ρωμαϊκών επεμβάσεων και της κατοχής, των εσωτερικών συγκρούσεων και της εξάντλησης του Κοινού.

Οι ομιλίες που προηγήθηκαν φώτισαν και τη σημασία του Θέρμου στη Δυτική Ελλάδα, γιατί Θέρμος και Δωδώνη αποτελούν δίδυμο ιερότητας και εθνοτισμού των λαών της. Άλλωστε τον δυτικό ελληνικό κόσμο συνδέουν από την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και κατά την κοσμογονική του 8ου αι. π.Χ. πολιτισμικά στοιχεία όπως η αμαυρόχρωμη κεραμική, αποτέλεσμα επικοινωνίας και αποικισμών.

Η ανασκαφή του Θέρμου μας έδωσε την ευκαιρία να σκιαγραφήσουμε το πρόσωπο που διαδραμάτισε η λατρεία στην κοινοτική συνοχή και στην εθνοτική ενότητα των Αιτωλών και να ιχνηλατήσουμε την πορεία προς την ίδρυση του Κοινού. Το γεγονός ότι στον Θέρμο δεν υπήρξε ποτέ πόλις και το πρώιμο ιερό δεν ήταν εξαρτημένο από αστικό κέντρο, όπως ήταν άλλα υπερτοπικά ιερά, αλλά ήταν δημιουργημα συνεργίας ισότιμων κοινοτήτων, συνέβαλε στην προαγωγή του, στην αρχή ως κοινοτικού της κεντρικής Αιτωλίας και αργότερα ως παναιτωλικού ιερού. Η εξέλιξη αυτή βοήθησε στον εθνοτισμό, δηλαδή στις διεργασίες που οδηγούσαν στη συνειδητοποίηση των κοινών στοιχείων των Αιτωλών, όσο και των διαφορών τους από τους άλλους. Αυτό σήμαινε κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους εθνοτική ενότητα και η ενότητα αυτή ήταν μέχρι μεγάλου βαθμού υπέρτερη και ανεξάρτητη εκείνης που επεδίωκε η εκδοχή (ιστορική ή μυθική) περί κοινής φυλετικής καταγωγής. Η συμβίωση στους ίδιους τόπους και η συμμετοχή στα κοινά σφυρηλατούν δεσμούς ισχυρότερους από τους συγγενικούς.

Η γνώση της εξέλιξης του Θέρμου έχει και άλλη γενική σημασία. Η ανασκαφή αναδεικνύοντας τις τοπικές ιδιαιτερότητες αλλά και τις ομοιότητες με άλλα υπερτοπικά περιφερειακά ιερά, έχει γίνει ήδη σημείο αναφοράς ως προς την κατανόηση ιστορικών θεμάτων, όπως της αλλαγής πολιτικοκοινωνικών δομών και λατρευτικών επιλογών. Η συνεξέταση τελετουργικών καταλοίπων και πολιτικοκοινωνικών καταστάσεων είναι απαραίτητη. Οι ιστορικές μεταπτώσεις συνάπτονται συνήθως με λατρευτικές μεταβολές και νέες τελετουργίες. Αυτές με τη σειρά τους, υπηρετώντας την ισχύουσα πολιτικοκοινωνική κατάσταση, συντελούν όχι μόνο στην ενδυνάμωση αλλά και στη μετεξέλιξή της. Παράδειγμα της αμφίδρομης αυτής σχέσης είναι η τελετουργία των ολόκαυστων θυσιών. Η εγκαθίδρυσή τους στο παλαιό αρχηγικό κέντρο (εικ. 11), μετά από την πτώση του γύρω στο 800 π.Χ., έγινε για να εξαρθεί η σημασία τους, ενώ οι ίδιες αφορούσαν ήδη ευρύτερη κοινοτική περιοχή και όχι μόνο το παλαιό στενό περιβάλλον του Θέρμου. Με τον τρόπο αυτόν οι θυσίες εκείνες συνέβαλαν στη συνοχή των κοινοτήτων της κεντρικής Αιτωλίας περί τον ιστορικά δυναμικό τόπο του ιερού, με παράλληλο αποτέλεσμα την προαγωγή του σε υπερτοπικό, όπου ζυμώθηκε ο αιτωλικός εθνοτισμός. Αυτό ήταν προϋπόθεση για να ολοκληρωθεί μελλοντικά η ίδρυση του Κοινού.

Ορισμένα ευρήματα του Θέρμου με ευκρινή χαρακτήρα οδηγούν ερευνητές στην ταύτιση όμοιων, αλλ' ανερμήνευτων έως τώρα ευρημάτων άλλων τόπων: ο *ιερός Λίθος* του Θέρμου ιδρυθείς περί το 700 π.Χ. (εικ. 7α) βρίσκει παράλληλα διάσπαρτα στην Ακαρνανία. Οι συνάφειες αυτές και η δυνατότητα που δίνουν στην προαγωγή της έρευνας συγγενών ιερών τόπων, ήταν βασική συμβολή της νέας ανασκαφής, της οποίας η απήχηση είναι ήδη αισθητή.

Από άποψη τέχνης το ιερό είναι κιβωτός πήλινης αchiτεκτονικής διακόσμησης από την πρώιμη Αρχαϊκή έως και την Ελληνιστική Εποχή, καθώς και της μνημειώδους Αρχαϊκής ζωγραφικής με τις παραστάσεις των πήλινων πλακών, των «μετοπών» (εικ.

13, 14α-γ). Αργότερα, την Ελληνιστική Εποχή, ο Θέρμος έδωσε νεωτεριστικό δείγμα προγραμματικής χωροταξικής οργάνωσης ιερού και αγοράς σε ενιαίο σύνολο (εικ. 1, 2, 27). Το πρότυπο αυτό χρησίμευσε ως βάση στην αρχιτεκτονική διαμόρφωση των ρωμαϊκών αγορών, δηλ. στα fora της Ρώμης και άλλων πόλεων.

Αρχαϊκή μνημειώδης ζωγραφική, πλήλη αρχιτεκτονική διακόσμηση και Ελληνιστική χωρορρυθμία είναι τρία πεδία στα οποία ο Θέρμος *εκπρέπει* στο αρχαιολογικό στερέωμα.

Η ανασκαφή άρχισε το 1897 υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, η οποία δεν έπαψε να προσφέρει κάθε δυνατότητα και άνεση στη διεξαγωγή της από την αρχή έως και τις πρόσφατες δημοσιεύσεις των αποτελεσμάτων. Σε ειδικά θέματα, της Κεραμικής και της αρχιτεκτονικής διακόσμησης ανέλαβαν συνεργασία και δημοσιεύσεις οι συνάδελφοι Kenneth Wardle και Gerhild Hubner. Τα λίθινα εργαλεία δημοσίευσε ο Χρήστος Ματζάνας, τα μεταλλικά ευρήματα θα παρουσιάσει η Μαρία Πατεράκη.

Τη στιγμή αυτή κατέχομαι από πλησμονή ευγνωμοσύνης για τη θερμή αποδοχή της ανασκαφής από το Πανεπιστήμιό μας, το οποίο την ενστερνίσθηκε από τα πρώτα της βήματα, την ενέταξε στα ερευνητικά του προγράμματα, διέθεσε πιστώσεις και μου πρόσφερε τη δυνατότητα βοήθειας τόσο από το προσωπικό του, όπως τον σχεδιαστή του Τομέα Γιάννη Διαμαντόπουλο και τη Γραμματεία με τις άξιες υπαλλήλους Αγγελική Τσιάρα και Χαρίκλεια Νάκα, όσο και τους φοιτητές μου που παρακολούθησαν και εργάστηκαν στην ανασκαφή. Από αυτούς άντλησα συστηματικούς βοηθούς και συνεργάτες που έχουν αναλάβει τη δημοσίευση ευρημάτων και την εκπόνηση διδακτορικών διατριβών.

Η αντίληψη της συνολικής ιστορικής θεώρησης, αυτή που υπαγορεύεται από το γεγονός ότι η Αρχαιολογία είναι κλάδος της ευρύτερης Αρχαιογνωσίας, ήταν σταθερή σύντροφος του ανασκαφικού μας έργου. Η συνάρτηση αυτή είναι δεοντολογική της μελέτης των αποτελεσμάτων των ανασκαφών. Τα αρχαιολογικά ευρήματα χρειάζονται ιστορική ερμηνεία και εξάρτηση από την ιστορική και τη φιλολογική παράδοση. Η δε ανασκαφή με την ποικιλία των ευρημάτων της δίνει την ευκαιρία στην Αρχαιολογία να αποδειξει και να αναδείξει τον αρχαιογνωστικό της προσορισμό και της προσδίδει την ιδιότητα ενεργού ζωτικού συστατικού όχι μόνο της πνευματικής αλλά και της κοινωνικής και της πολιτικής ζωής κάθε καιρού και τόπου.

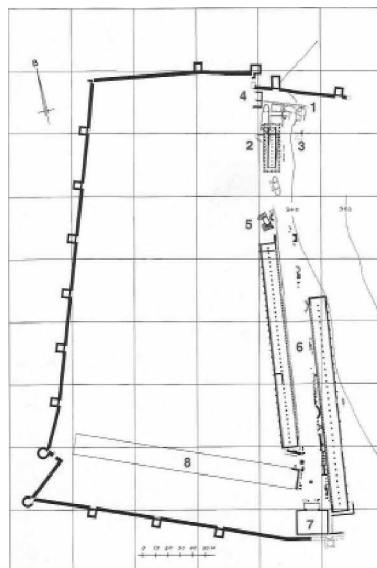
Ιδιαίτερα τους τελευταίους ζοφερούς καιρούς και όχι μόνο στον τόπο μας αλλά στον κόσμο όλο, όπου κατ' εξοχήν επικρατεί η άμετρη Τεχνοκρατία, στον κόσμο της Παγκοσμιοποίησης των ανιστόρητων και του Μονεταρισμού κυρίαρχων κρατών και αγορών, η Αρχαιολογία που ζωντανεύει την παράδοση λαών και τόπων και η όλη Ιστορία που επισημαίνει τις αιτίες και τις συνέπειες «κρίσεων» άλλων εποχών, εμπλουτίζουν τα κριτήρια και χαρίζουν ασπίδα προστασίας της κοινωνίας των πολιτών.

ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΝΑΣΚΑΦΕΑ ΠΕΡΙ ΘΕΡΜΟΥ ΟΠΟΥ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανασκαφή Θέρμου, *ΠΑΕ* 1983-2003, 2013, 2015, 2016 (ετήσιες ανακοινώσεις)
- Ζητήματα των Μεγάρων Α και Β του Θέρμου, *ΑΕ* 1990, 191-200.
- Η ανασκαφή του Θέρμου (1897-1987), *Α' Αρχαιολογικό και Ιστορικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988, Πρακτικά*, Αγρίνιο 1991, 141-143.
- Η ελληνιστική διαμόρφωση του ιερού και της αγοράς των Αιτωλών στον Θέρμο, *Φηγάς, πημικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα 1994, 509-522.
- Το ιστορικό πλαίσιο - Τα μνημεία της Αρχαιότητας εις Αιτωλοακαρνανία, εκδ. ΤΕΔΚ Νομού Αιτωλοακαρνανίας, Αθήνα 1995, 44-49, 59-66.
- Οι νεώτερες έρευνες στο Μέγαρο Β του Θέρμου, *Δωδώνη* 26 (1997), 327-46.
- Thermos, *Encyclopedia dell' arte antica classica e orientale*, Secondo Suppl. V, Roma 1997, 752-4.
- Τα ευρήματα του Θέρμου, *Η Καθημερινή, Επτά ημέρες*, 27/9/1998, «Μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας», 18-21.
- Χάλκινο ειδώλιο κελητίζοντος ιππέα στον Θέρμο και παραστάσεις ιππέων του τέλους της Γεωμετρικής Εποχής, *ΑΕ* 2001, 1-40.
- Colour in Archaic Painting, στο M.A. Tiverios, D.S. Tsiafakis (επιμ.), *Color in Ancient Greece, Πρακτικά Συνεδρίου Θεσσαλονίκης*, 12-16 Απριλίου 2000, Θεσσαλονίκη 2002, 53-64.
- Το τέλος της Μυκηναϊκής Εποχής στον Θέρμο, *Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συνέδριο, Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου*, 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999, Πρακτικά, Αθήνα 2003, 135-46.
- Η ανασκαφή υπό τον ναό του Απόλλωνος στον Θέρμο, *Β' Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2003*, Πρακτικά, Αγρίνιο 2004, 193-8.
- Η νέα ανασκαφική έρευνα του Μεγάρου Β' στον Θέρμο, *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδας, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996, Πρακτικά*, Αθήνα 2006, 525-30.
- Θέρμος. Το Μέγαρο Β και το πρώιμο ιερό. Η ανασκαφή 1992-2003*, Αθήνα 2008.
- Θέρμος. Η νέα ανασκαφή του πρώιμου ιερού, *Μέντωρ*, Χρονογραφικό και ιστοριοδιφικό Δελτίο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, τ. 88, Ιούνιος 2008, 73-96.
- Θέρμος, στο Α.Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, Αθήνα 2008, 408-13.
- Thermos, στο A.G. Vlachopoulos (επιμ.), *Archaeology. Euboea and Central Greece*, Melissa Publishing House, Athens 2009, 408-13.
- Aspects of Cult in Early Thermos, *ΑΕ* 2010, 1-59.
- Επιλογος στην «Παρουσίαση του βιβλίου Ι.Α. Παπαποστόλου, Θέρμος. Το Μέγαρον Β και το πρώιμο ιερό, 2008, Θέρμος 28-8-2010», *Τα Αιτωλικά*, Ι, τ. 15, 2010, 155-8.
- Doch kein fruher Ringhallen -Tempel in Thermos!, *AW*, 2010/5, 49-60.
- Η Αιτωλία στον Ομηρικό *Κατάλογον Νηών*, *Έπαινος Luigi Beschi, Μουσείο Μπενάκη 7^ο Παράρτημα*, Αθήνα 2011, 305-11.
- The New Excavation under the Early Archaic Temple of Thermos, Megaron A, Megaron B and the Ash Altar, *The "Dark Ages" Revisited, Acts of an International Symposium in Memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos 14-17 June 2007*, Volos 2011, 127-45.
- The Homeric Catalogue of Ships and Aetolian Ethnicity, *Αρχαιολογία* 16, 2010-2012, 85-100.
- Early Thermos, New Excavations 1992-2003*, Αθήνα 2012.
- Το ιερό του Θέρμου στην Αιτωλία, Ιστορία-Μνημεία-Περιήγηση του χώρου*, Αθήνα 2014.
- Η νέα ανασκαφή του Θέρμου 1983-2003, *Πρακτικά Α' Συνεδρίου τοπικής Ιστορίας και Πολιτισμού Τριχωνίας και Ναυπακτίας*, Αρχαιολογική-Ιστορική-Λαογραφική Εταιρεία Θεσπιέων, ΙΙ, 2015, 895-911.

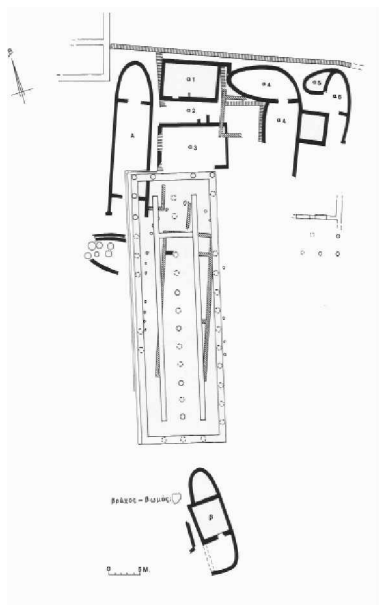

Εικ. 1. Αποψη του αρχαιολογικού χώρου του Θέρμου.

Τοπογραφικό σχέδιο του ιερού «Θέρμου» της Αργολίδος. 1 Υψ. οφείλου 2 Ναός Απόλλωνος και Μεγιστον Β, 3 Ναός Λυσσε-δου, 4 Ναός Αριέμλος ή 5 Κρήνη, 6 Σπηλιές ή 7 «Β-χ/Αδελφών», 8 Νότια στοά. (Σχ. Γ. Διαμαντόπουλος 1993)

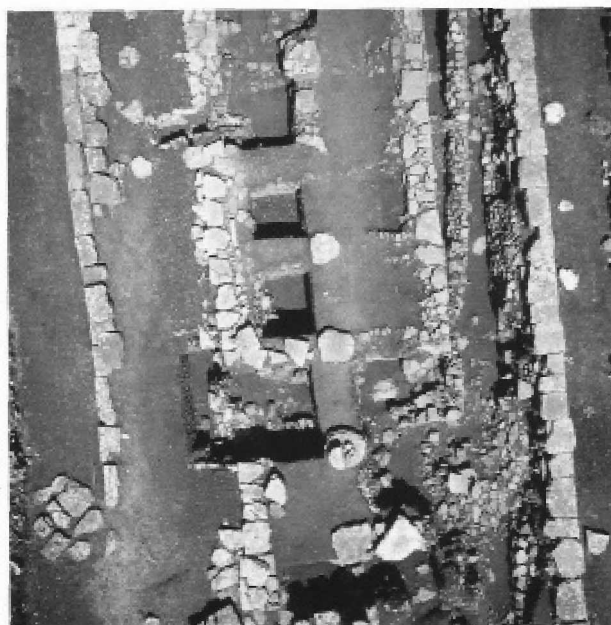
Εικ. 2. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου του Θέρμου.

Εικ. 3. Κάτοψη του προϊστορικού οικισμού, των μεγάρων Α και Β και των φάσεων του ναού του Απόλλωνος.

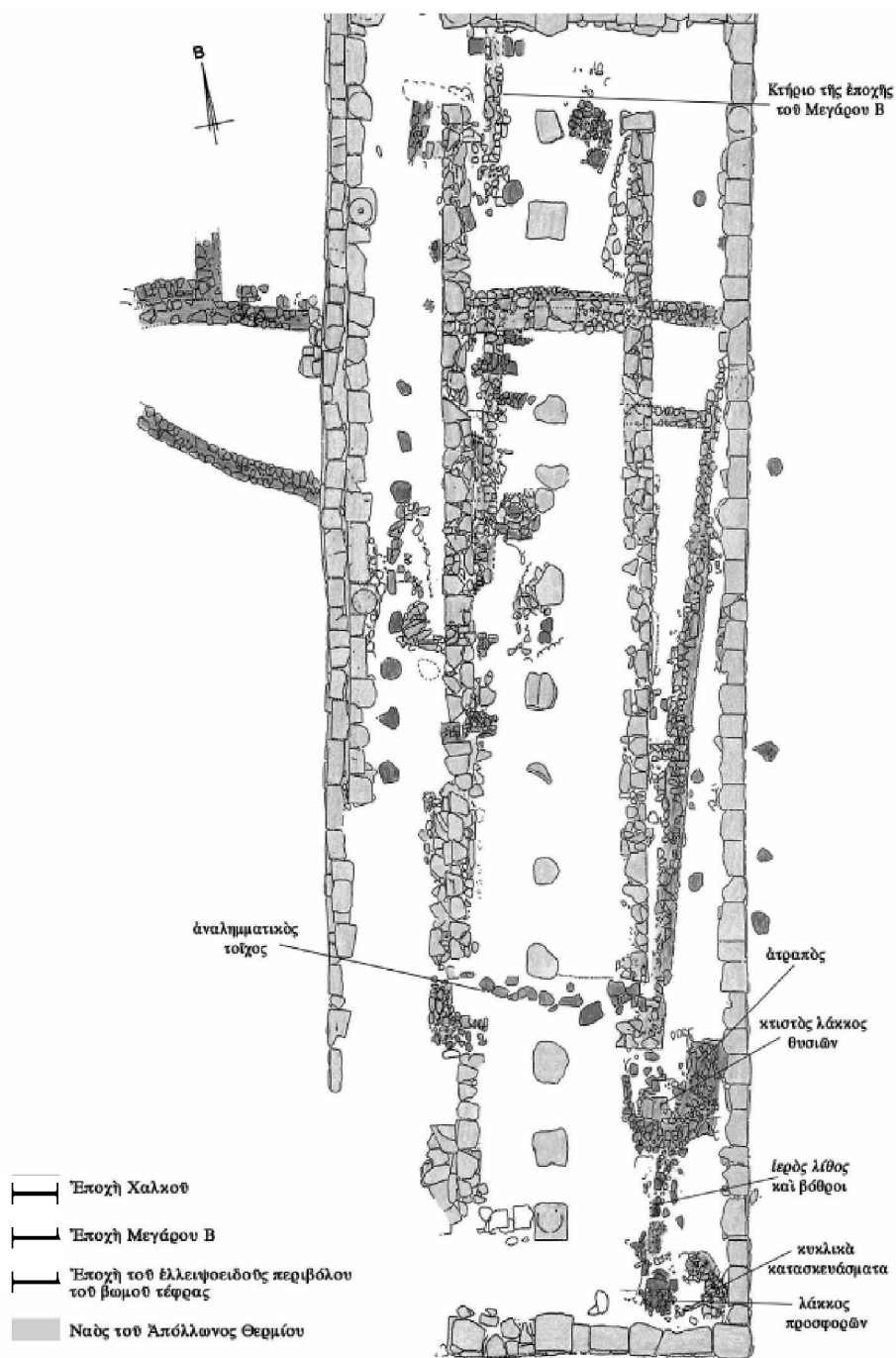
Εικ. 4. Αποψη του προϊστορικού οικισμού και του ναού του Απόλλωνος.

Εικ. 5. Ανασκαφικές τομές κάτω από τον ναό του Απόλλωνος.

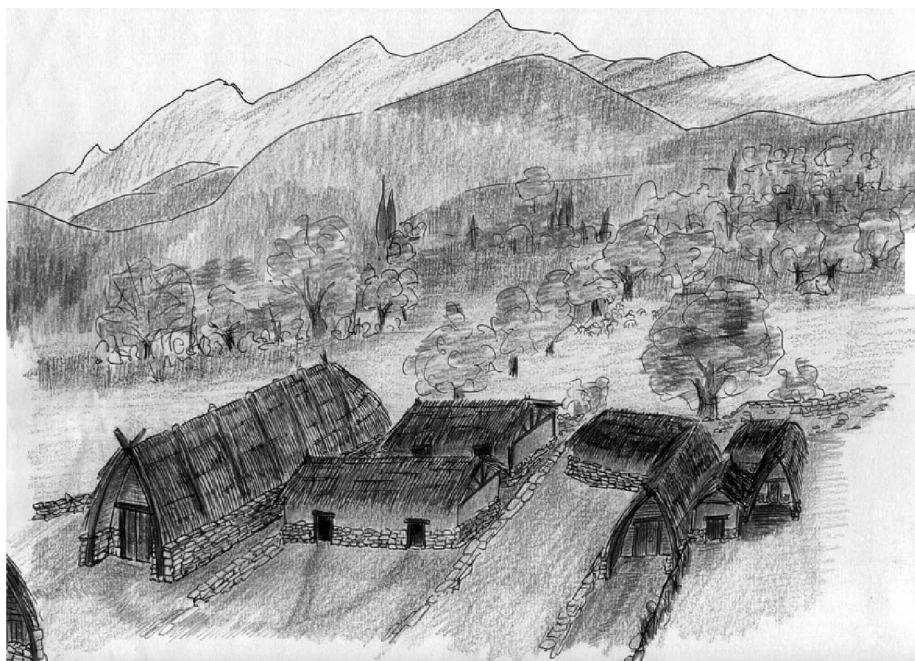
Εικ. 6. Στρωματογραφική έρευνα κάτω από τον ναό του Απόλλωνος.

Εικ. 7. Η αλληλουχία των ανασκαφικών στρώσεων κάτω από τον ναό του Απόλλωνος.

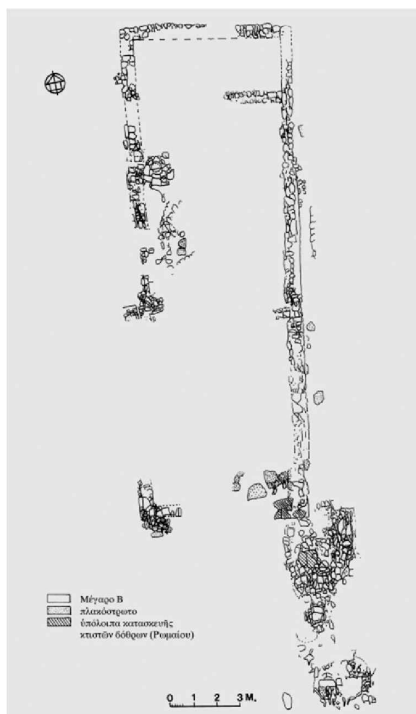
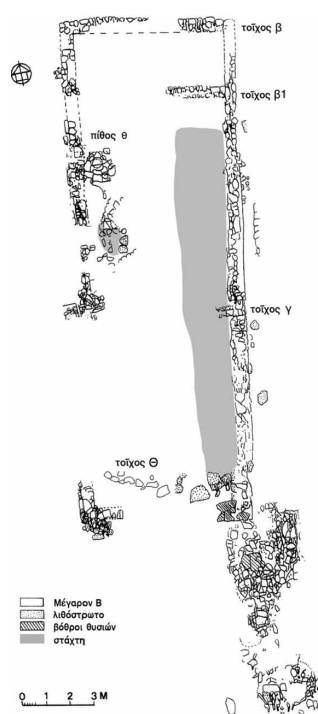
Εικ. 7α. Ο ιερός λίθος ιδρυμένος επάνω από βόθρο θυσιών εμπρός από τον βωμό των ολόκαυστων θυσιών.

Εικ. 8. Μέρος της εγκατάστασης του υστεροελλαδικού οικισμού προς Β του ναού.
Αναπαράσταση Diana Wardle.

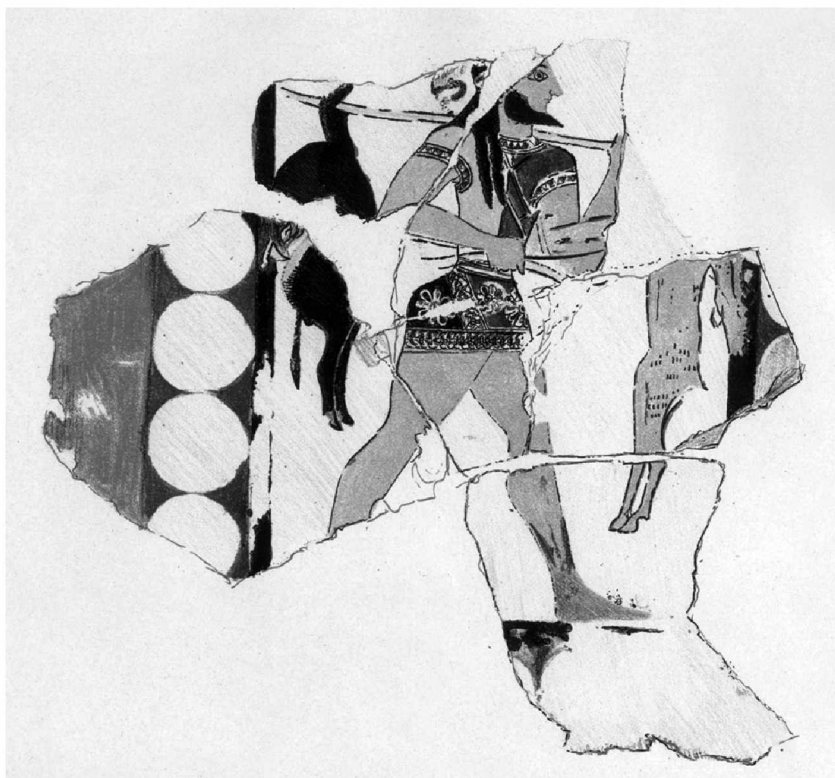

Εικ. 9. Το Μέγαρον Α από ΝΑ, 1915.

Εικ. 10. Κάτοψη του Μεγάρου Β
(Σχ. Γ. Διαμαντόπουλος 1996).Εικ. 11. Τα σωζόμενα κατάλοιπα της
στάχτης των ολόκαυστων θυσιών στο
εσωτερικό του Μεγάρου Β κάτω από
τον αν. τοίχο του σηκού του ναού.

Εικ. 12. Χάλκινα ειδώλια ανδρικών μορφών 8^{ου} - 7^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 13. Πήλινες πλάκες με πρώιμες αρχαϊκές ζωγραφικές παραστάσεις (οι λεγόμενες μετόπες του ναού του Απόλλωνος).

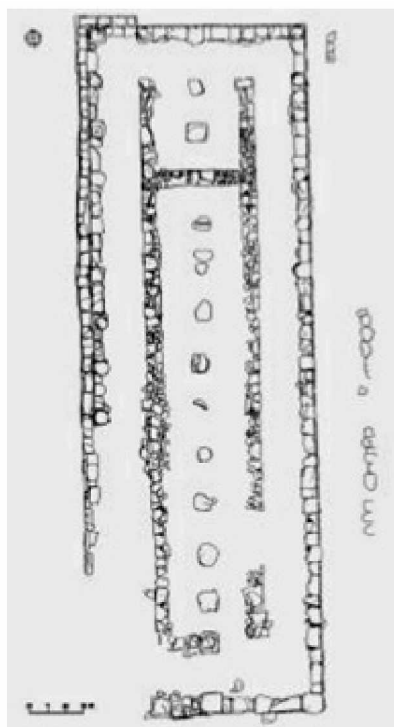
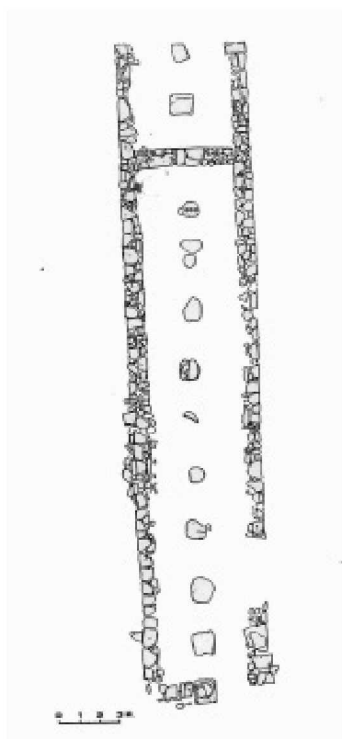
Εικ. 14α. Πήλινες πλάκες με πρώιμες αρχαϊκές ζωγραφικές παραστάσεις
(οι λεγόμενες μετόπες του ναού του Απόλλωνος).

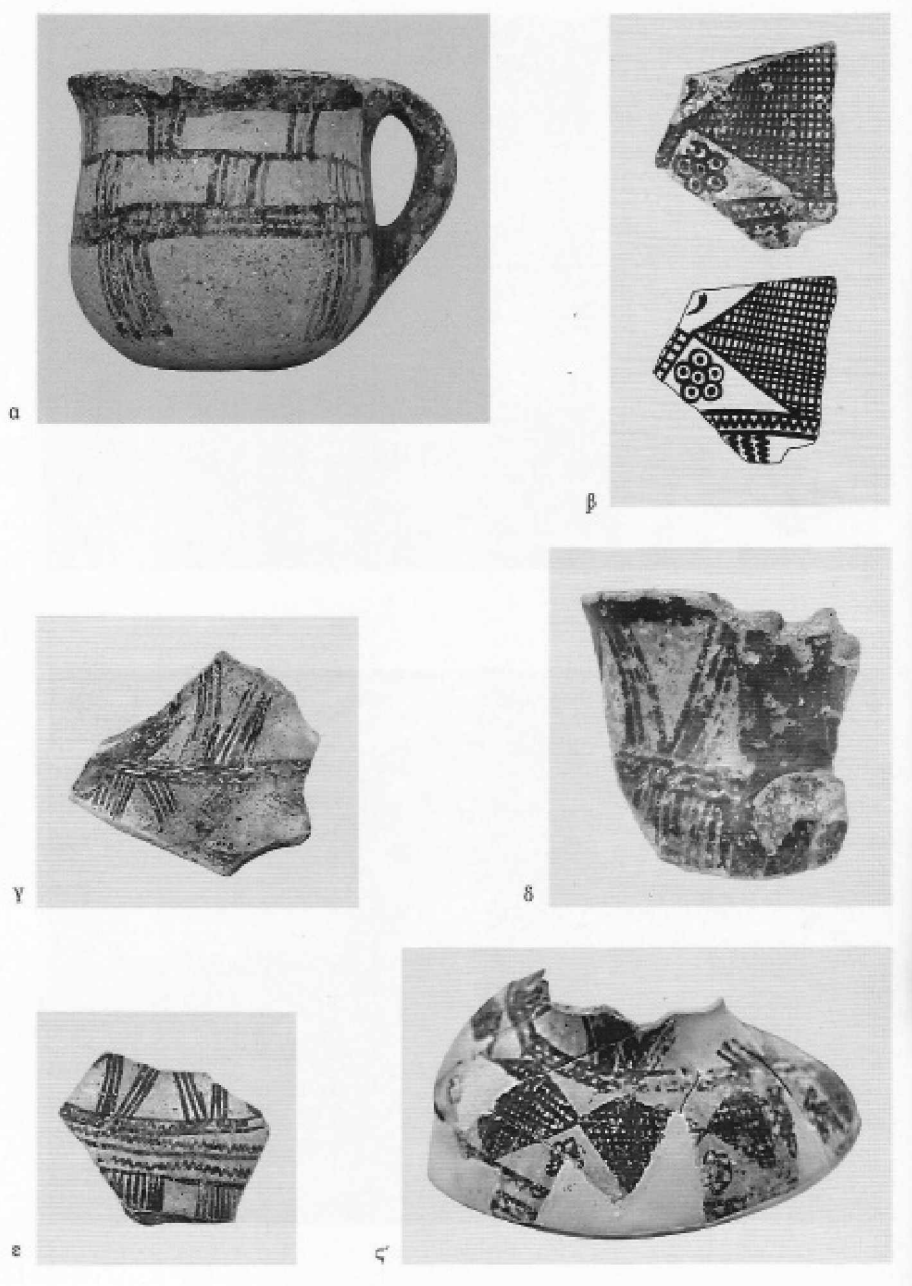
Εικ. 14β. Πήλινες πλάκες με πρώιμες αρχαϊκές ζωγραφικές παραστάσεις
(οι λεγόμενες μετόπες του ναού του Απόλλωνος).

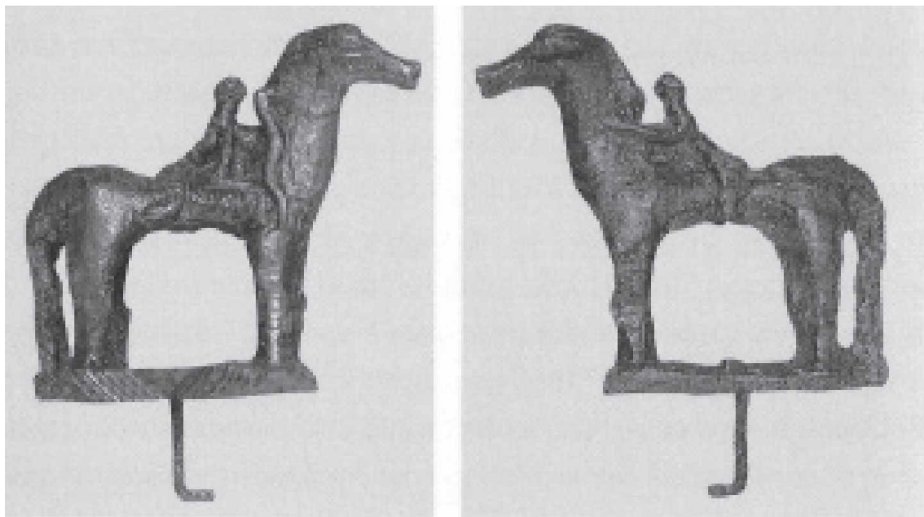
Εικ. 14γ. Πήλινες πλάκες με πρώιμες αρχαϊκές ζωγραφικές παραστάσεις (οι λεγόμενες μετόπες του ναού του Απόλλωνος).

Εικ. 15. α. Ο πρώτος ναός του Απόλλωνος (τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ.) β. Ο ναός του Απόλλωνος μετά από την προσθήκη περιστυλίου, τέλη 3^{ου} - αρχές 2^{ου} αι. π.Χ.

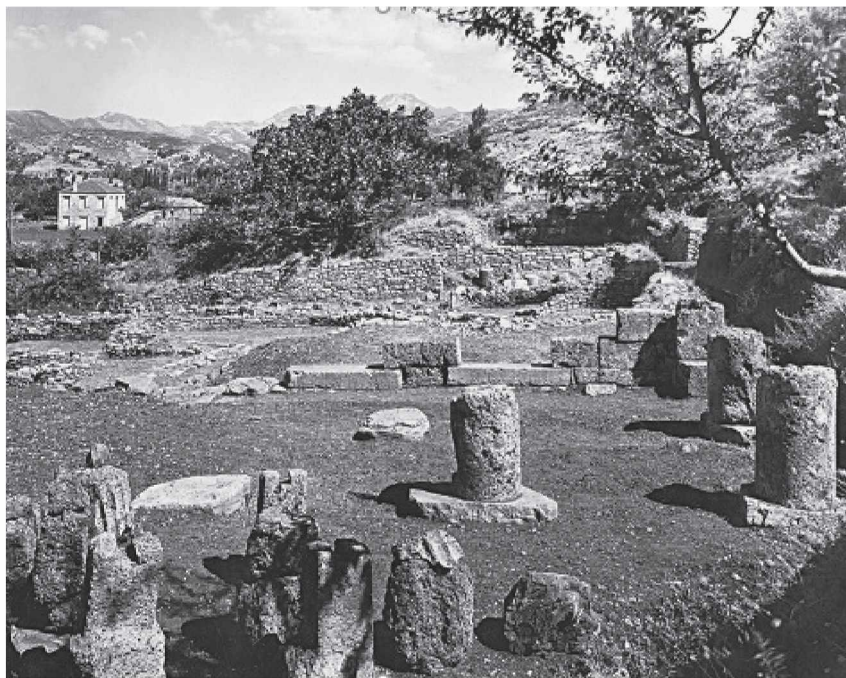
Εικ. 16. α-στ. Αμαυρόχρωμα αγγεία της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.

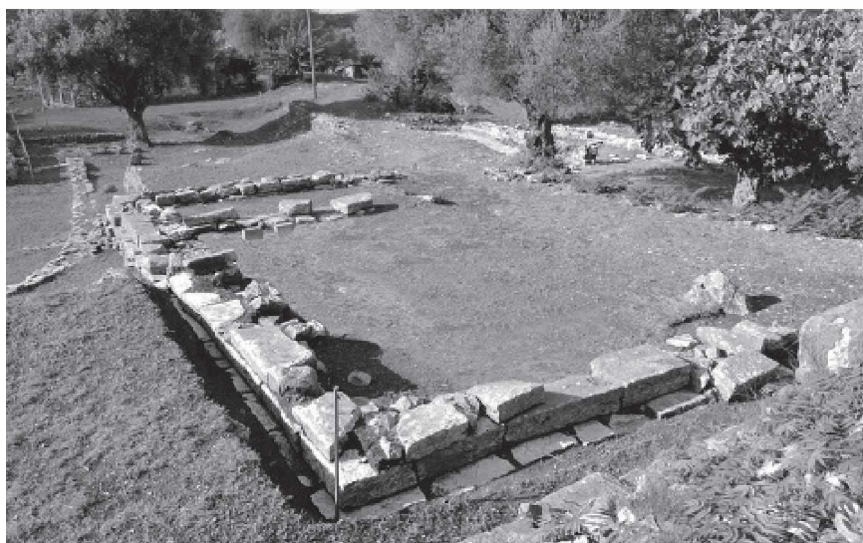
Εικ. 17. Χάλκινο ειδώλιο ιππεία περί το 700 π.Χ.

Εικ. 18. Το δυτικό πτερό του ναού του Απόλλωνος από Ν, με τη βαθμίδα του στυλοβάτη και τις πλάκες του ελλειπτικού περιβόλου τού βωμού τέφρας.

Εικ. 19. Ναός Απόλλωνος Λυσείου, 1915.

Εικ. 20. Όψη του ναού της Αρτέμιδος (:) από ΒΑ.

Εικ. 21. Η αγορά και το ιερό από αέρος.

Εικ. 22. Η αγορά, ο πολιτικός χώρος του Κοινοῦ, από Β.

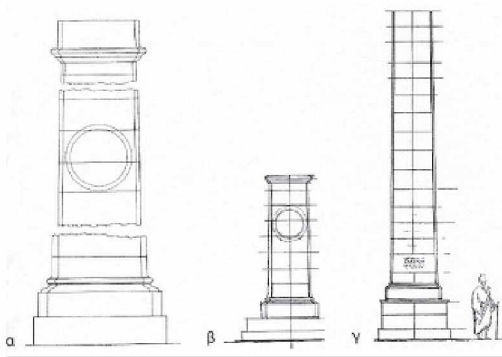

Εικ. 23α-δ. Οι εξέδρες και τα βάθρα.

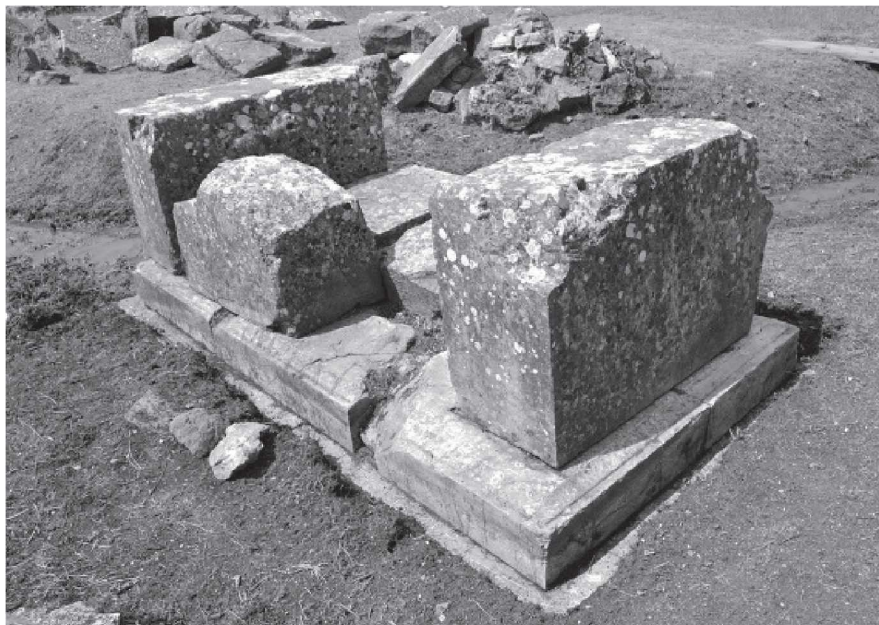
Εικ. 24. Χάλκινη λαβή ξίφους.

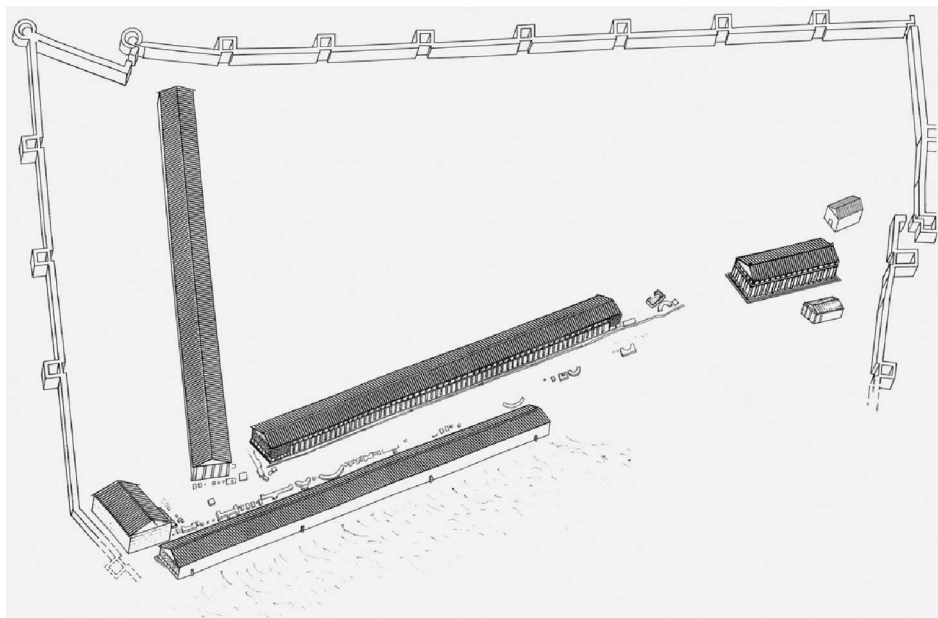
Εικ. 25β. Προτάσεις αναπαράστασης των τριγωνικών βάθρων.

Εικ. 25α. Μέλη των δύο υψηλών τριγωνικών βάθρων στο νότιο μέρος της πλατείας της αγοράς.

Εικ. 26. α. Το βάθρο προ της ανατολικής στοάς, πιθανώς του αγάλματος της Αιτωλίας.
β. Αναπαράσταση του αγάλματος της Αιτωλίας στους Δελφούς (3ος αι. π.Χ.).

Εικ. 27. Αναπαράσταση της γενικής διάταξης των αρχιτεκτονικών μνημείων της αγοράς και του ιερού.